

Bartosz Machalica

ORCID 0000-0001-9326-9145

Marksowskie ujęcie klas społecznych a paradygmat nauk o polityce

Klasy społeczne w myśli Karola Marksa

Wybitny polski socjolog Stanisław Ossowski zauważa w swojej pracy *Struktura klasowa w społecznej świadomości*, że „Pojęcie klasy społecznej jest czymś więcej niż jednym z podstawowych pojęć doktryny Marksa. Stało się w pewnym sensie symbolem całej doktryny i programu politycznego, który się z tej doktryny wywodzi. Uwydatnia się to w zwrotach »stanowisko klasowe«, »klasowy punkt widzenia«, które w środowiskach marksistowskich do niedawnych czasów znaczyły tyle co »marksistowskie stanowisko«, »marksistowski punkt widzenia«” (Ossowski 1986: 178). Znaczący życia i myśli Karola Marksa, Francis Wheen, podkreśla w swojej pracy na temat *Kapitału*, że główna praca Marksa jest dziełem fragmentarycznym. Pierwotny plan Marksa zakładał napisanie sześciu tomów (Wheen 2006: 40), tymczasem opublikował tylko jeden. Pozostałe dwa tomy zostały zredagowane przez Engelsa, przy czym – jak podkreśla Isaiah Berlin – Engels „znalazł rękopis w znacznie bardziej chaotycznym stanie niż się spodziewał” (Berlin 1999: 209). Zdaniem wielu badaczy myśli Marksa na ironię zakrawa fakt, że zmarł on przystępując do pracy nad rozdziałem *Kapitału* poświęconym klasom. Przytoczmy tutaj *passus* z dzieła Dahrendorfa: „Mars długo zwlekał z systematyczną prezentacją swej teorii klas, aż w końcu śmierć przerwała mu pisanie. Często zwracano uwagę na ironię wypływającą stąd, że ostatni (52) rozdział ostatniego (trzeciego) tomu »Kapitału« zatytułowany »Klasy«, pozostał niedokończony” (Dahrendorf 2008: 20). W efekcie trudno znaleźć w dziełach Marksa jedną spójną definicję klasy społecznej. Jak zauważył cytowany już Stanisław Ossowski: „Przy tak ogromnej roli pojęcia klasy w marksowskiej doktrynie jest rzeczą uderzającą, że w dziełach Marksa i Engelsa nie znajdujemy nigdzie określenia tego pojęcia, którym ciągle operują. Można by je traktować jako pojęcie prowadzone bez definicji, którego sens wyjaśnia się w kontekstach, ale wystarczy porównać różne wypowiedzi, w których u Marksa i u Engelsa wchodzi w grę pojęcie klasy społecznej, aby stwierdzić, że termin »klasa« jest terminem o zmiennym zakresie, że oznacza to tak, to inaczej wydzielone grupy w łonie kategorii nadrzędnej, jaką jest kategoria grup społecznych o wspólnych interesach ekonomicznych czy też

o jednakowej pod pewnym względem sytuacji ekonomicznej jej członków. Ponieważ wspólność trwałych interesów ekonomicznych jest w doktrynie Marksa szczególnie doniosłą cechą klas społecznych, łatwo uchodziło uwadze, że nie stanowi ona wystarczającego określenia klasy społecznej” (Ossowski 1986: 179).

Nie sposób omawiać marksowskiej koncepcji klas abstrahując od marksowskiej koncepcji dziejów – marksowskiej historiozofii – czy, jakby powiedział Dahrendorf, marksowskiej filozofii. Mam tu na myśli materialistyczne pojmowanie dziejów, rozumiane jako teoria o najwyższym stopniu ogólności, obejmująca całokształt życia społecznego w jego historycznym rozwoju. Za podstawę życia społecznego i źródło przemian należy uznać siły wytwórcze, czyli całość dostępnej społeczeństwu technologii. Siły wytwórcze są dynamiczne i stale się rozwijają. Przeciwnie stosunki produkcji, czyli całokształt instytucji składających się na ekonomiczną strukturę społeczeństwa, których oś stanowią stosunki własności środków produkcji. Są one statyczne i konserwatywne. Siły wytwórcze i stosunki produkcji tworzą bazę społeczną. Na straży trwałości stosunków produkcji stoi natomiast nadbudowa: całość instytucji politycznych, prawnych, religijnych, edukacyjnych, kulturalnych itp. Historycznie określona baza i nadbudowa składają się na formację społeczno-ekonomiczną. W początkowym okresie istnienia danej formacji społeczno-ekonomicznej stosunki produkcji sprzyjają rozwojowi sił wytwórczych, a z biegiem czasu stale rozwijające się siły wytwórcze popadają w sprzeczność z konserwatywnymi stosunkami produkcji. Nasilające się sprzeczności prowadzą do rewolucji (Gardawski 1996: 178). Motorem napędzającym postęp społeczny jak walka klas. „W przeciągu prawie 40 lat wysuwaliśmy walkę klasową jako bezpośrednią siłę napędową historii, w szczególności podkreślaliśmy, że walka klasowa między burżuazją a proletariatem jest potężną dźwignią nowoczesnego przewrotu społecznego” (Marks 1949a: 463). Warto w tym miejscu przytoczyć również przedmowę Engelsa do *18 brumaire’a Ludwika Bonaparte*, w której pisze on, że „wszelka walka dziejowa, bez względu na to czy rozgrywa się w dziedzinie politycznej, religijnej, filozoficznej, czy jakiegokolwiek innej dziedzinie ideologicznej, jest w istocie rzeczy tylko mniej lub więcej jasnym wyrazem walki klas społecznych” (Marks 1949b: 112).

Tym, co warunkuje sposób produkcji danej epoki, a tym samym warunkuje klasy społeczne danej epoki, jest własność. Dlatego „problem własności był zawsze kwestią życia dla jakiejś określonej klasy” (Marks 1962: 376). Zdaniem Dahrendorfa, Marks istnienie klas wyjaśnia „odwołując się do (...) szczególnej formy własności w społeczeństwie burżuazyjnym, czyli posiadania środków produkcji” (Dahrendorf 2008: 23). Podziałowi własności w sferze produkcji odpowiada podział bogactwa w sferze dystrybucji. Wynika z tego, że materialne warunki egzystencji jednostki oraz jej przynależność klasowa zależą od jej pozycji w świecie produkcji. Zdaniem Marksa „jeżeli miliony rodzin żyją w ekonomicznych warunkach egzystencji, które różnią ich tryb życia, ich interesy i ich kulturę od trybu życia, interesów i kultury innych klas wytwarzają między nimi antagonistyczne przeciwieństwo, to stanowią one klasę” (Marks 1975: 158–159). Po drugie, podział własności w sferze produkcji

jest podziałem władzy politycznej. Stąd słynna koncepcja, że „nowoczesna władza państwowa jest jedynie komitetem zarządzającym wspólnymi interesami całej klasy burżuazyjnej” (Marks 1979a: 355). Po trzecie podział własności w sferze produkcji kształtuje również idee, kulturę, charakterystyczne dla danej epoki. Stąd kolejne słynne stwierdzenie, że: „ideami panującymi danej epoki były zawsze idee klasy panującej” (Marks 1979a: 379). W innym miejscu myśl ta została wyrażona szerzej: „Myśli klasy panującej są w każdej epoce myślami panującymi, to znaczy że ta klasa, która jest w społeczeństwie panującą siłą materialną, stanowi zarazem jej panującą siłą duchową. Klasa mająca w swym rozporządzeniu środki produkcji materialnej dysponuje też przez to jednocześnie środkami produkcji duchowej” (Marks 1961: 50).

Według Marksa i Engelsa klasy nigdy nie istnieją w próżni. „Poszczególne jednostki tworzą klasę tylko o tyle, o ile muszą toczyć wspólną walkę z jakąś inną klasą” (Marks 1961: 59). Tym, co powoduje zaistnienie tej walki, a tym samym zaistnienie samych klas, jest zdaniem Marksa i Engelsa interes klasowy. Interes ów poprzedza powstanie samych klas. Jednocześnie interes klasowy ma w marksizmie charakter „obiektywny”. Może on kolidować z interesami poszczególnych członków danej klasy. Przykładowo w okresie kryzysu gospodarczego i strat „ujawnia się sprzeczność między interesem każdego poszczególnego kapitalisty a interesem klasy kapitalistów” (Marks 1957: 272). Niezależnie od tego, według Marksa i Engelsa to w oparciu o interesy klasowe, grupy wyodrębnione na podstawie podziału własności w sferze produkcji i związanego z tym podziału władzy politycznej organizują się w klasy społeczne.

W koncepcji autora *Kapitału* organizacja klas jest procesem powstającym na skutek narastania konfliktów w samej sferze produkcji. W efekcie „konflikty między pojedynczym burżua a pojedynczym robotnikiem przybierają coraz bardziej charakter konfliktu między dwoma klasami. Robotnicy zaczynają od tworzenia koalicji przeciw burżua w celu obrony swej płacy roboczej” (Marks 1979a: 364–365). Walka o płacę to jednak jeden z pierwszych etapów formowania się klas. Kolejnym – niezbędnym – etapem jest organizacja wspólnych interesów w sferze politycznej. Walka klas jest bowiem według Marksa walką polityczną. „Każdy ruch, w którym klasa robotnicza jako klasa przeciwstawia się klasom panującym i usiłuje wymusić coś na nich przez *pressure from without*, jest ruchem politycznym. Na przykład próba zmuszenia poszczególnych kapitalistów – w drodze strajków etc. – do ograniczenia czasu pracy w jednej tylko fabryce albo tylko w jednej branży jest ruchem czysto ekonomicznym. Natomiast ruch zmierzający do wymuszenia ustawy o ośmiogodzinnym dniu pracy jest ruchem politycznym. I w ten sposób z odosobnionych ekonomicznych ruchów robotników wyrasta wszędzie ruch polityczny, to jest ruch klasy zmierzający do przeforsowania jej interesów w formie ogólnej, w formie która ma moc powszechną, społecznie obowiązującą” (Marks 1979b: 801–802) – pisze Marks w jednym ze swych listów. Procesowi politycznej organizacji klas towarzyszy więc – w koncepcji Marksa – proces rozwoju teoretycznej świadomości klasowej.

Opisany wyżej proces na poziomie świadomości klasowej przebiega jako proces przeobrażania się „klasy w siebie” w „klasę dla siebie”. Klasa społeczna istnieje zawsze obiektywnie, jednak jej istnienie nie musi być sobie uświadamiane przez jej członków. Wówczas mówimy o „klasie w sobie”. Gdy nastąpi uświadomienie sobie przez członków danej klasy wspólnych interesów klasowych przekształca się ona w „klasę dla siebie”. Ostatecznie proces ten prowadzi do organizacji „w klasę, a tym samym w partię polityczną” (Marks 1979a: 366).

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na następującą dwoistość pojawiania się kategorii „klasy” w pismach Marksa i Engelsa. W pismach o charakterze teoretycznym, historyzoficznym, autorzy tworzą idealny, dychotomiczny model dwóch klas antagonistycznych, pomijając istnienie wszelkich innych grup społecznych powstałych w oparciu o wyróżniki ekonomiczne. Nie oznacza to jednak, że nie dostrzegali oni ich istnienia. Przykładowo, w swoich dziełach dotyczących sytuacji politycznej we Francji w połowie XIX wieku, Marks, dokonując analizy społecznej dostrzega wiele grup przejściowych i pośrednich. Dostrzega również sprzeczności wewnątrzklasowe w łonie zarówno kapitalistów, jak i proletariatu, sprzeczności mające zresztą charakter własnościowy. Jeśli zwrócimy uwagę na tę dwoistość w innym świetle, zostanie postawiony częsty zarzut – sformułowany chociażby przez Bourdieu – że Marks zakładał, iż „klasy teoretyczne są klasami rzeczywistymi” (Bourdieu 2008). Z drugiej strony nie sposób nie zauważyć, że kontekstowe użycie pojęcia „klasa społeczna” przez Marksa i Engelsa prowadziło w przeszłości do wielu nieporozumień i różnorodnych interpretacji.

W tym miejscu należałoby przypomnieć istotny podział na klasy antagonistyczne i nieantagonistyczne, czy raczej na antagonistyczne i nieantagonistyczne sprzeczności między klasami. Przykładem klas antagonistycznych są burżuazja i proletariatus. O antagonistycznym charakterze relacji między nimi świadczy, że likwidacja sprzeczności między nimi musi prowadzić do likwidacji jednej z klas. Nieantagonistyczną sprzecznością jest natomiast sprzeczność między kapitalistami przemysłowymi a kapitalistami bankowymi. „Rozwiązaniem sprzeczności między kapitałem bankowym i przemysłowym jest powstanie kapitalistów finansowych i kapitału finansowego, a więc ewolucja kapitalizmu” – komentuje to zagadnienie Jerzy Kochan (Kochan 2008). Należy więc sformułować tezę, że klasy antagonistyczne to klasy związane relacją wyzysku, przy zastrzeżeniu, iż wyzysk ten nie ma charakteru incydentalnego i przypadkowego.

Jak widzimy, trudno się w pismach Marksa i Engelsa doszukać jednej definicji klasy społecznej. W efekcie w okresie późniejszym dużą popularność zyskała Leninowska definicja klasy. Według pierwszego przywódcy Rosji Radzieckiej „Klasami nazywamy wielkie grupy ludzi, które różnią się miejscem w historycznie określonym systemie produkcji społecznej, swym stosunkiem (przeważnie zalegalizowanym i utrwalonym w prawodawstwie) do środków produkcji, swą rolą społeczną organizacją pracy, a więc sposobami otrzymywania i rozmiarami tej części bogactwa społecznego jaką posiadają. Klasy są to takie grupy ludzi, z których jedna

ma możliwość przywłaszczenia sobie pracy innej dzięki temu, że znajdują one różna miejsca w określonym układzie gospodarstwa społecznego” (Lenin 1956: 415). Definicja ta spotkała się później z gorącą krytyką. Przykładowo, Stanisław Ossowski zwracał uwagę na fakt, że definicja ta „łączy dwie różne formuły, przy czym nie wiadomo, jak je mamy traktować, czy autor widzi w nich dwa równoważne określenia, wyznaczające ten sam zakres, a łączy je dlatego, by dać pełniejszą charakterystykę desygnatu, czy też połączenie obu formuł jest konieczne, gdyż cechy wyznaczone jedną z nich nie muszą współlistnieć z cechami wyznaczonymi przez drugą” (Ossowski 1986: 179). Podobne zarzuty zbytniej ogólności były wysuwane również wobec tej definicji przez Nikołaja Bucharina. Niezależnie od tych zarzutów, definicja Lenina była w zasadzie przez lata obowiązująca w polskiej socjologii marksistowskiej w okresie powojennym. Warto zwrócić tutaj uwagę na popularyzatorskie prace Adama Schaffa z lat 50., które według Jerzego Kochana, „mimo ich daleko idącej skrótowości, były próbą systematycznego wykładu teorii klas w powiązaniu z prezentacją teorii materializmu historycznego” (Kochan 1990: 5). W książce Schaffa czytamy: „Obserwacja społecznego życia ludzi wykazuje wyraźnie, że ich materialna sytuacja życiowa, ich materialny byt jest zależny od ich stosunku do środków produkcji. (...) Takie grupy społeczne, których członkowie pozostają w jednakowym stosunku do środków produkcji i dzięki temu posiadają jednakowe interesy, nazywamy klasami społecznymi” (Schaff 1949: 47).

Klasy społeczne w ujęciu neomarksistowskim

Do istotnych nowych prądów w dyskusji na temat klas społecznych należy zaliczyć neomarksizm. Należy uznać, że głównym celem tego prądu intelektualnego jest – w sferze, która nas interesuje – dostosowanie oryginalnej Marksowskiej struktury pojęciowej do współczesnych stosunków społecznych. Jak wiemy, model Marksa opierał się na dychotomii między posiadaczami środków produkcji a osobami własności środków produkcji pozbawionymi. Zdaniem Juliusz Gardawskiego „Gdy zastosuje się klasyczne pojęcia marksistowskie do współczesnych społeczeństw zachodnich (...) to okaże się, że klasy zdychotomizowane obejmują najwyżej połowę ludności aktywnej zawodowo” (Gardawski 2006: 167). Dlatego neomarksyści starali się dokonać uszczegółowienia marksowskiej dychotomii poprzez próbę dopasowania klas pośrednich do dwóch głównych segmentów społecznych. Marks w swoim opisie społeczeństwa dostrzegał klasy pośrednie, przewidywał jednak ich wtapienie się w dwie antagonistyczne klasy społeczne. Tak się jednak nie stało. Przeciwnie, po jego śmierci doszło do umocnienia się „trzech” klas społecznych.

Za najważniejszego socjologa neomarksistowskiego zajmującego się teorią klas uchodzi obecnie amerykański naukowiec Eric Olin Wright. Stworzył on zwięzłe zręby klasowego paradygmatu amerykańskiej socjologii radykalnej, który opiera się na dwóch twierdzeniach. Pierwsze z nich brzmi: „Zarówno przywileje ekonomiczne, jak i upośledzenie ekonomiczne, zarówno dostatek, jak i deprivacja, zakorzenione

są strukturach wyzysku i dominacji, a nie po prostu w różnicach zdolności poszczególnych jednostek w zakresie konkurowania na rynkach. Stwierdzając bez ogródek: bogaci czerpią korzyści z tego, że biedni są ubodzy, zaś biedni są ubodzy częściowo z powodu działań, które bogaci podejmują po to, by stać się i pozostać bogatymi” (Wright 2008). Drugie twierdzenie brzmi z kolei następująco: „Stopień nierówności ekonomicznej – a więc ubóstwa – nie jest przede wszystkim funkcją nierówności dystrybucji cech indywidualnych (umiejętności, wiedzy, kapitału ludzkiego, kapitału społecznego, motywacji), ale stosunków władzy, które ograniczają i regulują proces pozyskiwania i dystrybucji dochodu” (Wright 2008).

Podobnie jak Marks uznaje on, że ważnym elementem relacji między klasami antagonistycznymi jest wyzysk. W pierwotnej koncepcji Marksa wyzysk polegał na przechwyceniu wartości dodatkowej, wytworzonej przez robotników, przez właścicieli środków produkcji. Wright redefiniuje jednak to zjawisko, stawiając trzy warunki, których spełnienie pozwala mówić o wyzysku. Po pierwsze, warunkiem jest występowanie relacji przyczynowej między dobrobytem jednej klasy, a materialną depryzacją drugiej. Interesy materialne dotyczą wszystkich spraw związanych ze stopą życiową, obejmują również wypoczynek i konsumpcję. Po drugie, konsekwencją wspomnianej zależności jest wykluczenie wyzyskiwanych jednostek z dostępu do zasobów produkcji. Dokonuje się ono przez posiadanie prawa własności, którego naruszenie umożliwia zastosowanie siły. Po trzecie, ma miejsce przywłaszczenie przez właścicieli środków produkcji pracy robotników (Wright 1997: 10). Teoria Wrighta pozwala odróżnić relację opartą na wyzysku od tej, w której wyzysk nie zachodzi. Przykładem tej drugiej relacji jest relacja między białymi osadnikami a ludnością autochtoniczną w USA. Osadnicy nie posługiwali się Indianami w charakterze siły roboczej (warunek trzeci), nie można więc mówić o ich wyzysku, lecz o ucisku. Podobnie rzecz ma się w przypadku *underclass*. Zdaniem Wrighta jej przedstawiciele są wyłączeni z systemu nierówności klasowych. Ograniczony dostęp do kwalifikacji i innych zasobów określających pozycję społeczną, decyduje o wykluczeniu z procesu akumulacji kapitału. W efekcie przedstawiciele *underclass* (przede wszystkim lumpenproletariat, długotrwali bezrobotni) nie są poddani wyzyskowi, lecz uciskowi. Ich eksploatacja nie ma charakteru ekonomicznego (Wright 1997: 10).

Wright dzieli społeczeństwo na trzy podstawowe klasy: wielcy kapitaliści, robotnicy i drobnomieszczaństwo. Między pierwszymi a drugimi zachodzi relacja wyzysku. Przedstawiciele drobnomieszczaństwa (zdefiniowani poniżej) nie są uwikłani w kapitalistyczne relacje dominacji, nikogo nie zatrudniają i nikogo nie wyzyskują (Domański 2007: 176).

Kolejnym ważnym elementem teorii Wrighta jest rozróżnienie „pośrednich” i „bezpośrednich” lokacji klasowych. Podział dokonuje się według kryterium usytuowania na rynku pracy. Lokacje pośrednie są zajmowane przez osoby niepracujące. Przejmują one „bezpośrednie” lokacje klasowe od członków rodziny. Pozwala to opisać przynależność klasową niepracujących żon, uczniów, studentów, rencistów itp. Możliwe są również lokacje „mieszane”, gdy lokacje „bezpośrednie”

mają zarówno mąż, jak i żona (Domański 2007: 76–77). Ważnym elementem teorii Wrighta jest również „sprzeczna”, czyli „kontradyktoryczna” lokacja klasowa (Wright 1985: 19–63). Zazwyczaj wymienia się trzy najważniejsze kontradyktoryczne relacje klasowe. Pierwszym przykładem sprzecznej lokacji są członkowie zarządów wielkich korporacji. Nie posiadają własności środków produkcji, lecz sprawują nad nimi kontrolę. Drugi przykład to tzw. półautomatyczni specjaliści, sami kontrolujący swoją pracę bez sprawowania kontroli nad środkami produkcji. W polskim społeczeństwie odpowiednikiem tej ostatniej grupy może być inteligencja (Gardawski 2006: 168). Trzeci przykład to drobni przedsiębiorcy, którzy – jak pisze Domański – jedną nogą są w klasie kapitalistów, a drugą w klasie drobnomieszczactwa” (Domański 2007: 176–177).

Wright stworzył również całościową skalę klas składającą się z 10 elementów. Zostały one wydzielone według kryteriów produkcyjnych, organizacyjnych i kwalifikacyjnych (Domański 2007: 177). Są to: 1) burżuazja – tradycyjni kapitaliści zatrudniający 10 i więcej pracowników najemnych (jednoznaczna lokalizacja klasowa), 2) zarządy korporacji (quasi-sprzeczna lokalizacja), 3) menedżerowie najwyższego szczebla (sprzeczna lokalizacja), 4) średni menedżerowie (sprzeczna lokalizacja), 5) technokraci (sprzeczna lokalizacja), 6) mistrzowie i brygadziści (sprzeczna lokalizacja), 7) proletariat (jednoznaczna lokalizacja), 8) półautomatyczni pracownicy umysłowi (sprzeczna lokalizacja), 9) drobni przedsiębiorcy zatrudniający 2–9 pracowników (jednoznaczna lokalizacja), 10) drobnomieszczanie: samozatrudniający się lub zatrudniający jednego pracownika (Hryniewicz 1987).

Klasy społeczne w nauce o polityce

Rozważania na temat teorii klas społecznych przedmiotowo można zaliczyć do socjologii, są one jednak bezpośrednio związane z nauką o polityce. Jak bowiem pisze Artur Bodnar, jeden z twórców polskiej nauki o polityce, „pojęcie grupy społecznej ma zasadnicze znaczenie dla analiz politologicznych” (Bodnar 1986: 16).

Olgierd Cetwiński definiuje zjawisko polityczne jako „zjawisko bezpośrednio związane z formowaniem i realizacją potrzeb więzi, interesów i świadomości interesów dużych grup społecznych” (Cetwiński 1975: 75). Natomiast proces polityczny w ujęciu Cetwińskiego to „procesy integracji lub dezintegracji, które zachodzą w dużych grupach społecznych ze względu na potrzeby tych grup, interesy i świadomość interesów” (Cetwiński 1975: 58).

Z kolei Mirosław Karwat i Włodzimierz Milanowski wymieniają trzy zasadnicze cechy zjawisk społecznych przesądzające o ich charakterze politycznym. Są to: po pierwsze, ogólnospołeczny zasięg zjawisk; po drugie, znaczenie dla istnienia określonych wielkich grup społecznych, wpływ tych grup na możliwość zaspokojenia ich istotnych potrzeb; wreszcie po trzecie, uwikłanie w stosunki, oddziaływania, a zwłaszcza walkę między wielkimi grupami społecznymi wyodrębnionymi w ramach danego społeczeństwa (Karwat, Milanowski 1986: 194–195). Warto

zacytować rozwinięty przez tych autorów opis cechy trzeciej: „Szczególnie wysoki »współczynnik polityczności« będzie cechował te zjawiska, które są wyrazem lub źródłem sprzeczności między wielkimi grupami społecznymi, zagrażających istnieniu i rozwojowi całego społeczeństwa” (Karwat, Milanowski 1986: 195). Grupy społeczne od zbiorowości ludzkich odróżnia współdziałanie ich członków w celu realizacji własnych potrzeb, wytworzenie się względnie trwałej struktury oraz systemu norm i wartości. Przykładami wielkich grup społecznych mogą być grupy wyróżnione w oparciu o kryterium etniczne, religijne oraz społeczne. Ten ostatni przykład jest z punktu widzenia rozważań nad klasami społecznymi rzecz jasna najbardziej interesujący.

W sensie najogólniejszym przedmiotem zainteresowania nauki o polityce są zachowania – a konkretyzując – działania polityczne. Mirosław Karwat w swoich rozważaniach określa mianem działań politycznych, działania świadome i celowe o znaczeniu politycznym (Karwat 1980: 27). Działania polityczne możemy podzielić na jednostkowe i zbiorowe. Z punktu widzenia miejsca klas społecznych w analizie politologicznej istotniejszą rolę odgrywają działania zbiorowe. Są one definiowane przez Karwata jako „działanie podjęte i wykonywane przez określoną grupę społeczną jako całość” (Karwat 1980: 134). Tym samym podmiotem polityki może być również klasa społeczna. Po pierwsze – jak stwierdza Karwat – klasa społeczna jest rodzajem (wielkiej) grupy społecznej, po drugie zaś „dojrzałym etapem rozwoju klasy społecznej jest ten etap, w którym przeobraża się ona w grupę społeczną” (Karwat 1980: 206). Podmiotowość polityczna jest cechą właśnie tak przeobrażonej klasy społecznej.

Pogląd ten inspirowany był refleksją na temat klas społecznych polskiego socjologa marksistowskiego Juliana Hochfelda. Kładł on szczególny nacisk na dynamiczny aspekt marksowskiej teorii klas. Podkreślał, że podmiotowość polityczna klas społecznych jest stopniowalna i nabywana w ramach walki o interesy klasowe. Hochfeld wyróżniał trzy zasadnicze warunki podmiotowości politycznej klas społecznych: łączność, świadomość i organizację, podkreślając, że są to cechy stopniowalne (Hochfeld 1963: 207). „Ich stopień jest równy zeru na szczyblu klasy-agregatu, a maksima osiąga na takich szczyblach rozwoju klasy-grupy, na których jednocześnie łączność obejmuje wszystkich członków klasy, świadomość odpowiada wymogom obiektywnego interesu klasowego, organizacja zaś przybiera postać panowania klasowego” (Hochfeld 1963: 207). Przy czym klasy rzeczywiste, historyczne, zawsze usytuowane są między tymi dwoma wymienionymi wyżej sytuacjami abstrakcyjnymi. W rozważań Hochfelda wynika więc wniosek, że klasy społeczne nie tyle są, co mogą być podmiotem polityki, czyli ich podmiotowość polityczna jest potencjalna. Korzystając z aparatu pojęciowego Hochfelda można powiedzieć, że najwyższy stopień podmiotowości politycznej przysługuje klasie-grupie społecznej. Najniższy zaś klasie – agregatowi. Poziom podmiotowości politycznej klas zależy – powtórzmy – od stopnia rozwoju jej organizacji, stopnia świadomości klasowej jej członków oraz łączności między jej członkami.

Zdaniem Karwata świadomość, łączność i organizacja są stopniowalne w sekwencji i w – wyżej wymienionej – kolejności (Karwat 1980: 214). Według autora *Podmiotowości politycznej* rozwój klas społecznych odbywa się „wzdłuż, w szerz i w głąb”. „Jest to rozwój »wzdłuż«, gdyż świadomość, łączność i organizacja kształtują się w czasie, przekraczając w trwaniu granicę jednego pokolenia i utrwalając się w tradycji, w dziedzictwie kulturowym klasy. Jest to rozwój »wszerz«, w przestrzeni, gdyż dotyczy ich zakresu: świadomość, łączność i organizacja obejmują bowiem z biegiem czasu coraz większą liczbę członków i coraz więcej sfer ich życia. Jest to wreszcie rozwój »w głąb«, gdyż równoległe z utrwalaniem i wzrostem zakresu więzi społecznej w klasie postępuje jej intensyfikacja: coraz silniejsza jest identyfikacja członków z klasą, gdyż coraz większy jest stopień uzależnienia zaspokojenia potrzeb członków od realizacji interesów klasowych, coraz silniejszy jest również związek członków klasy z organizacją klasową i wpływ organizacji na członków, a tym samym – coraz intensywniejsza kontrola społeczna klasy nad członkami” (Karwat 1980: 217–218). Nie można jednak zapominać, że kierunek tych procesów nie jest z góry określony, klasy mogą się rozwijać, ale mogą również przechodzić przez etapy regresu. Nie można w żadnym wypadku mówić o automatyzmie rozwoju klas społecznych.

Powyższe uwagi pokazują, jak skomplikowaną i dynamiczną strukturą są klasy społeczne analizowane jako potencjalne podmioty polityki. Sytuacji nie ułatwia fakt, że również samo zjawisko podmiotowości politycznej ma złożony i dialektyczny charakter. W pojęciu podmiotowości zawierają się dwa powiązane ze sobą w sposób integralny elementy: moment świadomości i moment działania. Jak pisze Karwat „między świadomością a działaniem istnieje nierozzerwalny związek, określający treść podmiotowości. Nie sama świadomość rozstrzyga o podmiotowości, ale i nie samo działanie, lecz dopiero działanie świadome” (Karwat 1980: 275). Jeśli działania danej wielkiej grupy społecznej wynikają ze świadomości własnych interesów oraz skierowane są na inne grupy oraz społeczeństwo jako całość, wówczas możemy mówić o podmiotowości politycznej wielkiej grupy społecznej. Ważnym elementem jest tutaj relacyjny charakter podmiotowości politycznej wielkiej grupy społecznej, kształtuje się ona bowiem w stosunku do innej wielkiej grupy społecznej, jej samowiedzy i interesów i działań. Podmiotowość polityczna definiowana jest jako „trwała zdolność do podejmowania suwerennych działań politycznych” (Karwat 1980: 285).

Wielkie grupy społeczne – w tym również klasy – są, według Karwata, „ostatecznym podmiotem polityki”. Z kolei organizacje polityczne klas społecznych są efektywnym i pośrednim podmiotem polityki, „pełnią funkcję transmisyjną między obiektywnymi interesami i ideologią wielkiej grupy społecznej a interesami i świadomością podmiotów bezpośrednio działających” (Karwat 1980: 319), czyli jednostek. Podmiotowość polityczna jest więc „właściwością wielkich grup społecznych”, która „tylko wtórnie i warunkowo przysługuje ona ich instytucjom oraz członkom pełniącym role polityczne (ideologów, przywódców itp.)” (Karwat 1986: 64–65).

Podkreśliły w tym miejscu raz jeszcze, że klasy społeczne są jednymi z najważniejszych, ale nie jedynymi, wielkimi grupami społecznymi. Tym samym są jednymi z najważniejszych podmiotów polityki.

Tym, co konstytuuje klasy społeczne, jest ich położenie społeczne, generujące wspólne interesy. W zależności od nurtu socjologicznego, interesy te posiadają obiektywny bądź subiektywny charakter. Jerzy Paweł Georgica w swoich rozważaniach nad podmiotowością polityczną pisze o podmiotowości interesów – stwierdzając, że „podmiotowość interesów (zwłaszcza ich charakter klasowy) jest pierwszym kryterium różnicującym politykę” (Georgica 1986: 224). Jest to rzecz jasna swego rodzaju uproszczenie. Podmiotowością nie mogą być bowiem obdarzone interesy, lecz ludzie i zbiorowości ludzkie: jednostki, ruchy społeczne, instytucje, zespoły itp. Z drugiej jednak strony Georgica zwraca uwagę na ważność interesów jako czynnika determinującego zachowania polityczne. Możemy mówić w polityce o interesach jednostkowych, ale częściej decydujące znaczenia będzie miał interes wielkich grup społecznych. Jest kwestią sporną charakter interesu wielkich grup społecznych. Czy jest on tylko sumą interesów członków danej grupy – wówczas mówimy o interesie zagregowanym. Czy też przeciwnie, nie można go sprowadzić tylko do sumy interesów ludzi znajdujących się w tym samym położeniu – wówczas mówimy o interesie agregatywnym. Niezależnie od tych rozważań należy uznać, że świadomość wspólnego interesu jest tym, co konstytuuje *klasę dla siebie*.

Kontynuatorem kierunku badań politologicznych skupionego na interesach jest Bohdan Kaczmarek. „Jednym z popularnych modeli interpretacji polityki stosowanych w teorii i socjologii polityki jest rozumienie jej jako sfery życia społecznego, w której dokonuje się proces artykulacji interesów społecznych, przede wszystkim interesów wielkich grup społecznych” – pisze on we wprowadzeniu do swojego artykułu *Polityka jako artykulacja interesów* (Kaczmarek 2001: 45). Kaczmarek stoi na stanowisku występowania obiektywnych interesów wielkich grup społecznych, w tym obiektywnych interesów klasowych. W tym ostatnim przypadku powołuje się na dorobek Juliana Hochfelda, który zakładał, że świadomość klasowa koncentruje się na wartościach będących racjonalizacją dążeń zmierzających bądź do maksymalizacji przywilejów, bądź do minimalizacji cierpień danej klasy. „Obiektywnym interesem klasowym byłbym skłonny nazwać taki model racjonalizacji owych dążeń, który każdorazowo spełnia warunek optymalnego połączenia zmaksymalizowanych celów z szansami i środkami ich realizacji” (Hochfeld 1963: 589) – pisał Hochfeld. Kaczmarek uznaje sferę życia społecznego za pole występowania różnego rodzaju sprzeczności i konfliktów. „Są one źródłem dynamiki społecznej, mechanizmem, w wyniku działania którego systemy społeczne są zdolne do adaptacji, przetrwania i rozwoju. O prawidłowościach ruchu, zmiany i rozwoju społeczeństw decydują sprzeczności pomiędzy poszczególnymi podsystemami i procesami społecznymi, pomiędzy nimi a większymi całościami społecznymi, w skład których wchodzi, czy też pomiędzy systemami i procesami w wymiarze globalnym” (Kaczmarek 2001: 57) – pisze Kaczmarek. Sprzeczności interesów, podobnie jak

interesy, mają – według autora artykułu *Polityka jako artykulacja interesów* – charakter obiektywny.

Według Kaczmarka zjawiska sprzeczności interesów, walki i rywalizacji podmiotów interesów o deficytowe zasoby, stanowi treść polityki. O tym czyje interesy zostaną urzeczywistnione decyduje nie poprawność ich sformułowania, lecz wynik gry politycznej (Kaczmarek 2001: 65). W innym miejscu rozwija wątek „istoty polityki”, określając tym mianem proces artykulacji interesów (Kaczmarek 2001: 75). Kaczmarek wyciąga z tego wnioski fundamentalne dla rozważań na temat użyteczności wykorzystania analizy klas społecznych w analizie politologicznej. Stwierdza on bowiem, że polityka powinna być traktowana, jako funkcja życia społecznego, nie zaś jako zjawisko niezależne, odseparowane od stosunków społecznych. Wszak to one są „źródłem krystalizowania się potrzeb i interesów społecznych” (Kaczmarek 2001: 76). W kolejnym wniosku powołuje się na definicję Cetwińskiego wskazującą, że polityczne znaczenie mają zjawiska, które dotyczą wielkich grup społecznych.

Polityka jako skoncentrowany wyraz ekonomiki

Większość badaczy stojących – podobnie jak Kaczmarek – na stanowisku obiektywnego charakteru interesów klasowych, podkreśla ich pierwotnie ekonomiczny charakter. Jednym z przykładów tego nurtu jest rozumienie polityki jako skoncentrowanego wyrazu ekonomiki. Koncepcję tę opisał (w sensie genealogii historycznej) i rozwinął w artykule o tym właśnie tytule Mirosław Karwat. Zdaniem Karwata, współzależność między ekonomiką a polityką (i innymi elementami nadbudowy) ma charakter nieautomatyczny, warunkowy i zapośredniczony (Karwat 2001: 28). To, że w omawianej koncepcji polityka jest skoncentrowanym wyrazem ekonomiki oznacza, iż „polityka ogniskuje w sobie zasadnicze, kluczowe sprzeczności między głównymi podmiotami życia społecznego, antagonizmy i konflikty interesów o podłożu materialno-ekonomicznym” (Karwat 2001: 34). Nie sposób nie zauważyć, że jednymi z głównych (jeśli nie głównymi) podmiotów życia społecznego są klasy społeczne. Co więcej, są one grupami wyróżnionymi „na podłożu materialno-ekonomicznym”. Z kolei główny konflikt „o podłożu materialno-ekonomicznym” to konflikt klasowy, wynikający ze sprzecznych interesów klasowych. Zresztą Karwat same walki klasowe nazywa mianem „politycznego koncentratu ekonomiki” (Karwat 2001: 35). Zdaniem autora omawianego artykułu, „polityka nie dysponuje własnym, »czysto politycznym« aparatem kategoryalnym umożliwiającym przetłumaczenie tego, co ekonomiczne, na to, co polityczne, ani sformułowanie oceny” (Karwat 2001: 35). Z drugiej strony nie można uznać, że każda decyzja polityczna posiada bezpośrednio przyczyny w ekonomice. Nie można pomijać takich zmiennych, jak chociażby ideologia (która zresztą jest również – zdaniem części jej badaczy – odzwierciedleniem sytuacji ekonomicznej).

W dzisiejszych czasach polityka w coraz wyższym stopniu staje się regulatorem gospodarki (przykładem są działania antykrzysowe wielu rządów

najbardziej rozwiniętych państw świata). Z drugiej jednak strony Karwat podkreśla, że „Ekonomika zachowuje swój status ontyczny jako przesłanka powstawania i rozwiązywania problemów społecznych. Tworzy ona impulsu do dla praktyki społecznej, procesów kierowania, zarządzania i rządzenia, zakreśla ramy możliwego wyboru. Polityka zaś pozostaje czynnikiem niezbędnym do rozwiązania zadań samej ekonomiki (...)” (Karwat 2001: 42).

Bibliografia

- Balibar Étienne. 1991. *Class Struggle to Classless Struggle*. W *Race, Nation, Class. Ambiguous Identities*, Balibar Étienne, Wallerstein Immanuel (red.). London-New York: Verso.
- Balibar Étienne. 2007. *Filozofia Marksa*, Adam Ostolski, Zbigniew Marcin Kowalewski (przeł.). Warszawa: Książka i Prasa.
- Bauman Zygmunt. 1998. „Zawrotna kariera «podklasy»”. *Przegląd Społeczny* 1/2.
- Berlin Isaiah. 1999. *Karol Marks. Jego życie i środowisko*, Wojciech Orliński (przeł.). Warszawa: Książka i Wiedza.
- Bodnar Artur. 1978. *Ekonomia i polityka. Podstawowe zależności*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Bodnar Artur. 1986. Status metodologiczny teorii polityki. W *Elementy teorii polityki*, Opałek Kazimierz (red.). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Bourdieu Pierre. 2008. „Co tworzy klasę społeczną? O teoretycznym i praktycznym istnieniu grup”, Maciejczyk Jakub (przeł.). *Recykling Idei* 11.
- Bourdieu Pierre. 2006. „O europejski ruch społeczny”. *Le Monde Diplomatique*. Edycja polska 2.
- Cetwiński Olgierd. 1975. Zjawisko polityczne i proces polityczny. W *Metodologiczne i teoretyczne problemy nauk politycznych*, Opałek Kazimierz (red.). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Dahrendorf Ralph. 2008. *Klasy i konflikt klasowy w społeczeństwie przemysłowym*, Renata Babińska (przeł.). Warszawa: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Dahrendorf Ralph. 1993. *Nowoczesny konflikt społeczny. Esej o polityce wolności*, Stefan Bratkowski i in. (przeł.). Warszawa: Czytelnik.
- Domański Henryk. 2008. *Zmiany stratyfikacji społecznej w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Socjologii i Filozofii PAN.
- Domański Henryk. 1995. „Narzędzia międzykrajowych analiz porównawczych: klasyfikacja zawodów Erikson–Goldthorpe–Portocarero (EGP)”. *Studia Socjologiczne* 3–4.
- Domański Henryk. 2002. *Ograniczeniach badań nad strukturą społeczną*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Domański Henryk. 2002. *Polska klasa średnia*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Domański Henryk. 1994. *Społeczeństwo klasy średniej*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Domański Henryk. 2007. *Struktura społeczna. Wykłady z socjologii*. T. 1. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Eagleton Terry. 1998. *Marks i wolność*, Justyna Nowotniak (przeł.). Warszawa: Wydawnictwo Amber.

- Gardawski Juliusz, Gilejko Leszek, Siewierski Jacenty, Towalski Rafał. 2006. *Socjologia gospodarki*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Gardawski Juliusz. 1996. *Przyzwolenie ograniczone. Robotnicy wobec rynku i demokracji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Gieorgica Jerzy. 1986. Potrzeby i interesy jako czynniki determinujące działania polityczne. W *Elementy teorii polityki*, Opałek Kazimierz (red.). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Hochfeld Julian. 1963. *Studia o marksowskiej teorii społeczeństwa*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Hryniewicz Janusz. 1987. „Erika O. Wrighta teoria klas społecznych”. *Studia Socjologiczne* 1.
- Kaczmarek Bohdan. 2001. Polityka jako artykulacja interesów. W *Metafory polityki*, Kaczmarek Bohdan (red.). Warszawa: Wydawnictwo Elipsa.
- Karwat Mirosław. 1988. Sankcjonowanie woli politycznej. W *Prawo i polityka (praca zbiorowa)*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Karwat Mirosław, Milanowski Włodzimierz. 1986. Wartości polityczne. W *Elementy teorii polityki*. Opałek Kazimierz (red.). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Karwat Mirosław. 1986. Podmiotowość polityczna wielkich grup społecznych, organizacji politycznych i jednostek. Model eksplanacyjny. W *Elementy teorii polityki*. Opałek Kazimierz (red.). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Karwat Mirosław. 1980. *Podmiotowość polityczna. Humanistyczna interpretacja polityki w marksizmie*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Karwat Mirosław. 2001. Polityka jako skoncentrowany wyraz ekonomiki. W *Metafory polityki*, Kaczmarek Bohdan (red.). Warszawa: Wydawnictwo Elipsa.
- Kochan Jerzy. 2008. „Gra w klasy”. *Recykling Idei* 11.
- Kochan Jerzy. 1990. *Klasy społeczne. Z historii pojęcia*. Warszawa: Colloquia Communia.
- Kochan Jerzy. 2007. *Życie codzienne w matriksie. Filozofia społeczna w ponowoczesności*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Lenin Włodzimierz Iljicz. 1956. Wielka inicjatywa. W *Dzieła*. T. 29. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Marks Karol. 1975. *18 brumaire’a Ludwika Bonaparte*, przeł. nie podano. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Marks Karol, Engels Fryderyk. 1961. Ideologia niemiecka, Kazimierz Błeszyński (przeł.) W *Dzieła wybrane*. T. 3. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Marks Karol, Engels Fryderyk. 1979a. Manifest partii komunistycznej, przeł. nie podano. W *Pisma wybrane*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Marks Karol. 1957. *Kapitał. Krytyka ekonomii politycznej*, Edward Lipiński i Julian Maliniak (przeł.). T. 3, cz. 1. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Marks Karol. 1949a. List do Bebla, Liebknechta, Brackiego i innych, przeł. nie podano. W Marks Karol, Engels Fryderyk. *Dzieła wybrane*. T. 2. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Marks Karol. 1979b. Marks do Fryderyka Boltego w Nowym Jorku, przeł. nie podano. W *Pisma wybrane. Człowiek i socjalizm*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Marks Karol. 1962. Moralizująca krytyka i krytykująca moralność. Przyczynek do historii niemieckiej kultury. Przeciw Karolowi Heinzenowi, Edda Erfel (przeł.). W *Dzieła*. T. 4. Warszawa: Książka i Wiedza.

- Marks Karol. 1949b. Walki klasowe we Francji. W *Dzieła wybrane*. T. 1. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Ossowski Stanisław. 1986. *O strukturze społecznej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Schaff Adam. 1949. *Pogadanki o materializmie historycznym*. Warszawa: Książka.
- Wesołowski Włodzimierz. 1966. *Klasy, warstwy i władza*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Wesołowski Włodzimierz. 1962. *Studia z socjologii klas i warstw społecznych*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Wesołowski Włodzimierz. 1978. *Teoria, badania, praktyka. Z problematyki struktury klasowej*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- When Francis. 2005. *Karol Marks. Biografia*, Dominika Cieśla (przeł.). Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
- When Francis. *Marks. Kapitał. Biografia*, Piotr Laskowski (przeł.). Warszawa: Wydawnictwo Muza.
- Wright Eric Olin. 1997. *Class Counts: Comparative Studies in Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wright Eric Olin. 1985. *Classes*. London: Verso.
- Wright Eric Olin. 2008. „Od badań stratyfikacji do analizy klasowej (i z powrotem?)”, Marcin Starnawski (przeł.). *Recykling Idei* 11.

The Marxist Theory of Social Classes and the Paradigm of the Political Science

Abstract

The paper outlines the Marxist theory of social classes in reference to the paradigm of the political science. The first part demonstrates the classical Karl Marx's theory of social classes. Further on, the paper presents the main elements of the neo-Marxist class theory, including the works of Erik Olin Wright. Next, the paper points to the utility of 'the social class' term in the political science paradigm, in reference to the works of Artur Bodnar, Mirosław Karwat, Julian Hochfeld and others. Subsequently, the paper advocates the statement to the effect that politics is the concentrated emanation of economic relations, which alludes to the significance of the Marxist social class theory.

Key words: Karl Marx, social classes, political science theory, political science paradigm, Erik Olin Wright, Mirosław Karwat